

Godsernes betydning for fæstebønderne

Ulrich Alster Klug, 2011, dannebrog@dk-yeoman.dk, www.dannebrog.biz

Indledning

En jorddrot er en godsejer, hovedgårdsejer (omkring 1750-1800 kaldet for en proprietær) eller en besidder af et erigeret gods.

Et erigeret gods er et eller flere godser, som ved kongelig bevilling – et såkaldt erektionspatent - var givet skattefrihed og en særlig arvegang, så godset kunne gå udelt fra generation til generation uden hensyn til de almindelige arveregler. Man kan sige, at der blev oprettet en slags familiefond. Det erigerede gods havde også skattefrihed af hovedgårdstaksten, dvs. det hartkorn, som lå direkte under godset, mens fæstegårdene stadig var skattepligtige. De erigerede godser kunne være len, dvs. baronier eller grevskaber, stamhuse eller fideikommiser (udtales uden s).

Det siger sig selv, at fæstebønderne og jorddroterne altid må have stået i et indbyrdes afhængighedsforhold; hvis det gik fæsterne dårligt, så gik det også godset dårligt, gik det godset godt, så kunne det også gå fæsterne godt.

Man ser fra gammel tid, at de unge bondekarle og bondepiger kunne flytte ret langt. Dette var nødvendigt, når befolkningen faldt drastisk i visse egne som følge af epidemier eller krig.

Fra 1500-tallet og frem vinder storgodserne indpas. Med et storgods forstås her flere hovedgårde ejet af samme ejer, så hans fæstebønder er fæstere under forskellige hovedgårde, selvom godsejeren er den samme.

Fra 1660 kunne godset erigeres, hvorved som regel flere hovedgårde blev sammenlagt til én enhed, enten et grevskab, baroni, stamhus eller fideikommis. Nu var fæsterne ikke længere fæster under en bestemt hovedgård, men under godset. Godsejeren bliver for resten som følge af erektionen godsbesidder og ejer ikke længere godset, idet ideen med erektionen – foruden skattefriheden af godsets hovedgårdstakst – var at holde godset samlet ved possessors død, så godset – og indkomsterne deraf – ikke formindskedes. Det var vel netop det, at godserne voksede i størrelse, og det, at nogle slægter havde hele godskomplekser, dvs. flere sideløbende ejede og måske også drevne godser, der muliggjorde stavnsbåndet.

Stavnsbåndet 1733-1788

På Sjælland havde der allerede under Christian d. IV eksisteret et vornedskab, som var en slags stavnsbånd for fæsterne. I 1733 bestemtes det ved lov, at ingen søn af en fæstebonde måtte fraflytte godsets område fra han fyldte 14 til han fyldte 37. Dette indførtes for at holde bondesønnerne ved godserne og tvinge dem til at tage et fæste, hvis et sådant var ledigt. I 1700-tallet oplevede dansk landbrug særdeles hårde tider med misvækst, kvægpest, og følgerne af Store Nordiske Krig, der sluttede 1721, har sikkert også gjort det at blive fæstebonde mindre attraktivt. Man kan jo så mene, at de skrappe og hårdere godsbesiddere og godsejere så bare kunne tilbyde fæsterne bedre vilkår, altså indgå i fri konkurrence med de andre jorddroter, men i en tid, hvor liberalisme og fri konkurrence endnu var ukendte begreber, og hvor samfundet jo var, som det var, fordi det var indrettet sådan af Gud, var noget sådant en umulighed, i hvert fald når man overvejer borgernes og bøndernes livsvilkår.

Stavnsbåndet gjaldt for den mandlige del af befolkningen, mens fruentimmerne ikke var omfattet af stavnsbåndet. I praksis ville jo en pige, der blev gift med en fæster leve under stavnsbåndets vilkår, så længe hun var gift – og så længe hun havde sønner i den stavnsbundne alder. Sidenhen blev det værre, fordi stavnsbåndet begyndte ved fødslen, så hvis en moder fraflyttede godsets område, ja, så blev det uden hendes sønner.

En konsekvens heraf var naturligvis, at pigerne flyttede for at gifte sig. Ægteskabslovgivningen som fastlagt ved Danske Lov af 1683 satte store begrænsninger for valg af ægtefæller; ægteskab med beslægtede og besvoglede og med stedfamilie var strengt forbudt – og undtagelse krævede hver gang kongelige tilladelse. Markeder og fester var et vigtigt led i de unges sociale liv, og det har vel ofte været her, de lærte deres tilkommende at kende, hvis ikke ægteskabet var arrangeret fra den tidlige barndom, eller de unge kom ud at tjene udensogns. Det er nu min overbevisning, at betydningen af arrangerede ægteskaber er ret så overdrevet, og mængden af ægteskaber arrangeret mellem familierne allerede i brudefolkenes barndom har sikkert været mere almindelig, efter gårdene overgik til selveje, end i fæstetiden, idet selvejerne kunne planlægge med langt større sikkerhed, fordi de jo ejede gårdene og derfor kunne regne med at kunne overlade dem til næste generation, mens de almindelige fæstere aldrig vidste, hvem der overtog fæstet, hvis manden på gården eller i huset døde.

Hvis en bondekarl ville flytte, krævede det et af hans jorddrot udstedt friheds- og rejsepass, som løste ham fra militærtjeneste og som gav ham tilladelse til at flytte (eller rejse) ud af godsets område. Jeg tror nok, at de små hovedgårdes ejere ikke skulle give rejsepass, men at det da var amtmanden, som gjorde det.

Nu skulle man jo så tro, at alle bondekarlene blev i det sogn, hvor de var født, men dette er langt fra tilfældet. Stavnsbåndet fastsatte jo, at han ikke måtte forlade godsets område uden jorddrottens tilladelse, og nu bliver godsets udstrækning af afgørende betydning for bondekarlens valgmuligheder.

Han kunne ikke uden sin patrons samtykke få en anden patron, men han kunne jo flytte indenfor godsets område.

Godsernes udstrækning

Nogle hovedgårde bestod af én eller to landsbyers jord, hvoraf en gård med dobbelt jordtilliggende var hovedgården, mens de resterende gårde var fæstegårde under hovedgården. Andre godser, navnlig de erigerede godser, bestod af jord i mange sognes landsbyer. Ikke nødvendigvis al jorden i samme landsby eller sogn, men samlet set har i hvert fald de erigerede godser oprindeligt bestået af så meget jord, at godset kunne erigeres.

Til et grevskab krævedes 2.500 tdr. Htk., til et baroni 1.000 tdr. Htk. og til et stamhus 400 Tdr. Htk. Der blev dog ved udstedelse af erektionspatenter dispenseret fra disse regler.

En komplet sædegård var på 200 tdr. Htk. uprivilegeret jord. En sædegård er det, jeg her kalder for en hovedgård, altså selve godset.

Det vil kort sagt sige, at en bondekarl kunne flytte – eller blive flyttet – indenfor et stor område og dermed langt i antal mil, hvis godset strakte sig langt, og det stadig uden at skulle have rejsepass fra jorddrotten. Men hvis flere jorddrotter havde jord i samme landsby, så kunne han ikke flytte til de nabogårde i landsbyen eller i sognet, som hørte under andre jorddrotter, end den han selv var født under.

Forholdene kan være endog overordentlig komplicerede, f.eks. har 12 forskellige godser haft jord i Torslev sogn i Hjørring Amt. Til trods for dette forhold, lykkedes det nu alligevel alle mine der i sognet kendte forfædre at blive gift, og det var jo også f.eks. muligt for to jorddrotter at bytte bondekarle, hvilket sandsynligvis har fundet sted, idet man også efter, Statens overtog udskrivningspligten i 1789, finder denne praksis håndhævet, nemlig at to amter bytter værnepligtige.

Hjælpe midler

Det er kort sagt væsentligt for slægtsforskeren at undersøge godsets udstrækning og at regne med godset som den enhed, han må tage i betragtning, når en mandlig anes fødested skal klarlægges.

Hertil kommer, at hvis jorddrotten var ejer eller besidder af flere godser, så er godsets område i henseende til nærværende problemområde at betragte som alle godser med fælles ejer eller besidder. Det virker måske afskrækkende, men der er god hjælp at hente ved hjælp af nogle få og gode opslagsværker og kilder, som jeg vil omtale i det følgende.

- www.familysearch.org

Her kan du under *Previous Site* => *Family History Library Catalog* => *Place Search* (søg på sognets navn) eller *Author Search* (søg på godsets navn) få lister frem over henholdsvis hvilke godser, der havde jord i det pågældende sogn, samt hvilke steder det pågældende gods havde jord. Oversigterne er nok ikke 100% dækkende, men det er tvivlsomt, om der overhovedet uden grundige kildestudier kan fås nogen nøjagtig oversigt.

- Danske Slotte og Herregårde

Dette værks værdi i forhold til emnet ligger i beskrivelsen dels af godsejerne og deres indbyrdes slægtsforhold, af godsets bygninger og dels i angivelsen af fælles ejerskab for flere godser. Man får desværre kun godsets jordtilliggende af fæstegårde løseligt nævnt.

- Danske Herregårde på Internettet

Et nyt site om danske slotte og herregårde. Med tiden vil der muligvis tilkomme nyttige oplysninger på sitet.

- Skifter efter godsejere og godsbesiddere

Når der foretoges dødsboskifte efter en godsejer eller godsbesidder, så kan der som bilag til skiftet ofte findes jordebøger over godsets eller godsernes jordtilliggende. Disse skifter findes indtil 1793 i amtsarkiverne. Fra 1793 findes de hhv. i amtsarkiverne (eksekutorboer) og retsbetjentarkiverne (almindeligt offentligt skifte), idet man dog må forvente, at der vil være skrevet testamente (jævnfør noten om Kongelige Bevillinger fra Danske Kancelli indtil 1848)).

- Godsernes køb og salg af jord

Indtil 1805 var landstingene godsbesiddernes og jorddrotternes værneting, hvorfor de var berettigede til at lade alle salg af jordegods tinglyse ved landstinget. Det samme gælder pantebreve i godsbesiddernes og jorddrotternes jord. Som del af skødet eller pantebrevet eller som bilag her til blev der ofte tinglyst en jordbog over det solgte eller pantsatte, evt. endda med fæsternes navne, så det er her, du kan følge, hvordan de enkelte gårde skifter tilhørsforhold mellem forskellige godser. Til landstingenes *skøde- og pantebøger* findes stednavneregistre, men disse omfatter sikkert kun skøder og sikkert kun navnegivne gårde, dvs. at der let kan stå tre gårde i NN landsby, selvom hver gård havde et navn, der blev anvendt i sognets kirkebog. Stednavneregisteret omfatter ofte også kun de solgte ejendomme og ikke de pantsatte.

Hovedgårdsregisteret er et særskilt register, faktisk nærmest et realregister for det samlede gods, hvor af alle skøder og pantebreve vil forekomme. Så det er her, man kan se, hvornår de enkelte huse, gårde og landsbyer blev købt til eller solgt fra godset – eller pantsat. Da indgangen er godset, skal man følgelig helst vide hvilket gods, der på et givet tidspunkt har ejet den pågældende jord.

- Hartkornsspecifikationerne 1778ff. og 1788ff.

Netop til at få overblik over mængden af fæstegods i forhold til selvejendomme og til klarlæggelse af godsernes størrelse og jordens placering blev der efter ordrer fra Rentekammeret fra godser og amter indsendt en slags jordebøger i 1770'erne og 1780'erne. Desværre er dette materiale ikke fuldt

bevaret, men det meste findes endnu, og for resten vil jeg ikke regne det for sandsynligt, at der i specifikationerne fra 1778ff. findes oplysninger om krongodset.

Specifikationerne fra 1778ff. er sorteret først efter stiftamt, dernæst efter jorddrot eller gods. For hvert gods findes gårde og huse sorteret efter herred og sogn og landsby, og for hver gård og hvert hus oplyses hartkorn for såvel mark som eng, og skov.

Specifikationerne fra 1788ff. er sorteret først efter amt og dernæst efter herred og sogn. For hver gård oplyses både fæster og ejer samt hartkornet, både mark, eng og skovskuld.

Søgningen i Daisy: AK: **Rentekammeret**, AKS: **Hartkornsspecifikation**, ÅR: **1778**, hhv. **1788**.

NB. der findes særlige hartkornsspecifikationer for rytterdistrikterne og visse amter fra andre år, end de her omtalte, så det kan godt betale sig at lede i arkivfonden.

Men hvilke typer jorddrotter findes der?

Kronen, krongods	Amtsarkiverne (LA) og Rentekammerets arkiv (RA)
Rytterdistrikterne	Amtsarkiverne (LA) og Rentekammerets arkiv
Hospitaller	Godsarkiver på LA
Gejstligt ejede fæstegårde (mensalgods f.eks.)	Godsarkiver og Pastoratsarkiver, Provstearkiver og Bispearkiver, alle på LA.
Private godser, herunder smågodser	Godsarkiverne ved LA.
Universitets gods	Fæsteprotokoller og skifteprotokoller findes ved LAK, resten af godsarkivet ved RA.
Latinskolernes godsarkiver	ved LA
Sct. Hans Hospitals gods	Skifteprotokoller ved LAK, resten af godsarkivet ved SAK (www.starbas.dk)

Ved smågods forstås her de tilfælde, hvor en almindelig gård ejer nogle huse eller andre gårde, som så bortfæstes.

Typer af fæster

Man mener, at det var som følge af de store pestepidemier og den deraf følgende stigning i lønudgifterne, som allerede i 1300-tallet tvang de almindelige gårdmænd til at låne penge af byens væbner eller ridder; han havde nemlig i form af krigsbytte eller statslige embeder en indtægt i pengeform. Eftersom lånerne ikke kunne afdrage eller indfri deres lån, gjorde panthaver udlæg i ejendommene, som fra da af blev fæstegårde under adelsmandens egen gård, som fra da af kaldtes en hovedgård.

Oprindeligt var fæstet kun for den pågældende fæstebondes livstid. Når han døde, havde enken ikke nogen ret til at forblive på gården uden ved jorddrottens nåde. I 1700-tallet indså man det uhensigtsmæssige i, at fæsteren vidste, at de eventuelle forbedringer og den ekstra flid, han lagde i gården ikke kom hans familie til gode på længere sigt, idet en eventuel rigdom blev udmøntet i flottere levevis og bedre indbo hellere end i forbedring af gården f.eks. i form af flere eller bedre bygninger eller gærder eller afvanding.

Derfor indførtes sidst i 1700-tallet det såkaldte arvefæste, som gik ud på, at fæsteren havde fæstet gården for tid og evighed, så fæstet havde en egen værdi, man kan sige, at det blev negotiabelt. Gården – eller rettere brugsretten til gården – kunne sælges, dog skulle jorddrotten godkende køberen, og fæstet kunne stadig fortabes ved arvefæsteskedets misligholdelse.

Fra 1810 skulle nye fæstekontrakter tinglyses, men det skete ikke altid. Navnlig kan birket have udeladt afskrift i skøde- og pantebøger, da godset jo allerede førte en fæsteprotokol. Evt. kan man søge i retsbetjentens *Justitsprotokol*, hvori ofte alle forretninger er indført, så den fungerer som en art kronologisk ført journal (uden register).

Fæsteforholdets afskaffelse

Allerede omkring 1750 sælges de første fæstegårde fra fra godser, men helt indtil lensafløsningsloven af 1919 fandtes der mange fæstegårde. Ved lensafløsningsloven forbydes fæsteforhold, og alle gårde overgår til selveje eller almindelig forpagtning.